

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Пам'яті Ісидора Шараневича

Галицький літопис. Для середини і другої половини XIII в.—сеї доби найвищого розцвіту Галицько-волинської України, коли в ній, з руїною і занепадом Подніпров'я, концентрувалось політичне, державне і культурне життя України, центральною пам'яткою являється Галицько-волинська літописна збірка, зложена в 1280-х рр. При загальній бідності літературного й історичного матеріалу з України на протязі всього XIII в., вона служить головним джерелом для всієї України того часу — прожектором, котрий освітлює нам попереднє і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми зостаємось майже в повній пітьмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело.

Тому для орієнтування в літературній творчості сеї доби ми повинні почати з сеї пам'ятки. Але, на жаль, мусимо й тут зачати від стереотипової фрази, що з літературного, та й історичного боку пам'ятка ся зовсім не так оброблена, як того варта, і сим разом вина сього особливо спадає на наших дослідників. Великоруських учених вона цікавила мало, як і ціла західна Україна тої доби; українські ж, і спеціально галицькі учені, котрим се повинно було лежати на серці, дуже небагато займалися нею¹. З старшого покоління можна вказати тільки двох дослідників, які ґрунтовніше зайнялись сим літописом і принесли найбільше для його пізнання — се Шараневич в своїй студії про Іпатський літопис як джерело для історії Австрії, і Дашкевич в своїй молодечій праці про Данила Галицького. Чверть віку тому, обробляючи історію Галичини для III тому своєї історії України, я дав при тім ряд приміток до сього літопису і спеціально проробив його хронологію. На жаль, не повненим зісталось мое бажання — видати в цілості реставрований текст сього літопису, так як я се ро-

¹ Література до 1905 р. вказана в III т. «Історії України-Русь», з того часу нічого важнішого не появилось, крім хіба згаданої замітки Шахматова про літописи в словарі Брокгауза — Ефрона.

зумів. Для цього треба було поїхати до Петербурга і Москви, а мені тоді дорога туди була закрита, а коли вона відкрилась, інші справи забрали мій час. Нове ж видання цього літопису, випущене петербурзькою археографічною комісією під редакцією Шахматова, як і попередні два видання його, пішло за іпатським кодексом, що хоч часом свого списання найстарший між його копіями, з редакційного боку належить до найменш авторитетних — власне в сій частині.

Діло в тім, що галицький літопис, який починав огляд подій від смерті Романа, 1205 року, був написаний первісно без років, як оповідання не літописне, в тіснім значенні слова, а прагматичне, чи хронографічне, як висловлюється сам літописець, себто зв'язане в своїм оповіданні зв'язком подій, а не порядком літ. В такій формі був він, разом з своїм волинським продовженням, теж написаним без років, прилучений до видубицького літописного збірника, що в 1199 р. був піднесений Рюрикові і в пізніших часах заблукав на Волинь чи до Галичини. Але якийсь пізніший грамотій задумав його тут похронологізувати на здогад. Він розбив похвалу Рюрикові, якою кінчився збірник, вставивши серед неї 1200 р. Далі без церемонії поставив після неї новий заголовок: «Въ лѣто 6709 (1201). Начало княженія великаго князя Романа, како держев. [держа? попр, видав.: самодержца] бывша всей Руской земли, князя галичкого», хоч оповідались тут події по смерті Романа. Потім за порядком почав розставляти роки в галицькому літописі, зовсім ігноруючи ту шестилітню прогалину, яка в дійсності існувала між кінцем Київського літопису в тій формі, в якій він її в сім відписі мав, і початком оповідання про «великий мятеж» по смерті Романа. Звичайно такі вирази галицького літописця, як «того же лѣта», «в таже лѣта», «потомъ же», «времени минувшу», давали йому привід вставити порядковий рік, вичеркнувши ті переходові слова, які були в оригіналі. Іноді ж вставляв він рік і без таких формальних підстав, без церемонії розриваючи навіть фразу оригіналу.

В сій формі маємо ми текст Галицько-волинського літопису в Іпатському кодексі, тим часом як кодекс Хлебніковський і Погодінський, хоч століттям пізніші, але списані з прототипу не хронологізованого, дають текст ще не деформований сею хронологічною операцією, хоч теж не свободний від різних пізніших додатків. На ці пізніші кодекси тому треба все оглядатись, бо скалічення первісного тексту в теперішніх виданнях, зроблених з Іпатського кодексу, незвичайно баламутять при читанні і збивають чи-

тача, який з великим трудом тільки протистає сугестії деформованого тексту. Найкращий доказ тому, що хоч повна довільність і безпідставність іпатської хронології була сконстатована ще Карамзіним, все-таки навіть спеціалісти, навіть такий великий історик, як Антонович, ішли за сею хронологією цілком або пробували її поправляти, додаючи 2-3 роки загально до її дат¹, та допускались інших помилок, притримуючись іпатського тексту.

Тепер повну хронологічну таблицю до літопису, всі, кому її треба, мають в моїй спеціальній роботі. Поки ж нема кращого тексту, приходиться кожному, користаючи з котрогось петербурзького, повикреслювати, щоб не помилятись, всі роки і повписувати пропущені в іпатським тексті переходові фрази з варіантів Хлебніковського кодексу. Що ж до літературної сторони, то, поки над нею не переведено деталічних студій², я подам тепер деякі свої загальні помічення, які розвивають і доповнюють мої давніші замітки в сій справі.

Літописець за вихідну точку своєї повісті, як уже сказано, бере смерть Романа. Коли виключити пізніші додатки, вложені в його вступну фразу, що перетворили її в доволі недоладний, хоч і дуже цінний з історично-літературного погляду панегірик кн. Романові,— первісний початок сеї повісті виглядав приблизно так:

«По смерті великого князя Романа приснопам'ятного, велику мятежу воставшю в земль Руской, собравшю же Рурику Половци и Руси много, и приде на Галичъ, оставив мнискый чинъ — бѣ бо приялъ боязни ради Романовы. И пришедшю ему на Галичъ и срѣтоша ѿ бояре галичкын и володимерьстии у Микулина на рѣцъ Сереть. И бившимася има всь день о рѣку Сереть и мнози язвени быша. И не стерпѣвше и возвратишася в Галичъ» и т. д.

Оповідання, таким чином, без усяких уводних фраз, відразу вступало в розвій подій. Тільки пізніше до вступних слів була додана ся похвала Романові:

самодержаца всея Руси,
одолѣвша всимъ поганьскымъ языкомъ,
ума мудростью ходяща по заповѣдемъ божимъ, —
устремля бо ся бѣше на поганяя —
яко и левъ,

¹ Про сі проби «редукції» іпатських дат за поміччю якогось загального ключа див. в моїй студії «Хронологія подій Галицько-волинського літопису», 1901 (з «Записок. Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 41).

² Досі одинока філологічна праця над сим літописом — кандидатська праця О. Макарушки: «Складня причасників в Волинсько-галицькому літопису» (Справозданне львів. академ. гімназії за 1896 р.).

Істориків Галичини¹. Не тільки перший період галицького мятежа, за малолітства Данила, але й далі, коли він стає активним учасником подій, сі події оповідаються без перспективи, загалом доволі сухо. Часами тільки автор пригадує якусь живу подробицю, якийсь анекдот, що закрашує в його уяві сі події, і він оживляє їх для нас сими деталями.

Як я свого часу зазначив², в огляді подій сеї доби, з становища династії Романовичів, котрої долю, пригоди і успіхи слідить літописець, можна зазначити такі головні стадії:

В першій десятилітті по смерті Романа його сини, через свою молодість, займають зовсім пасивне становище. Їх інтереси обстоюють інші — Романова вдова, союзники покійного батька, бояри, які зв'язали свою долю і надії з Романовим племенем і мандрували з ним з краю до краю, в залежності від змін фортуни, гри політичних партій та різних кон'юктур. Ся одіссея малих Романовичів кінчиться слідом за договором в Спішу Андрія, угорського кор., і Лешка, в. кн. польського, що поділили Галичину між Польшею і Угорщиною, а за Романовичами лишили Володимирську волость, котру вони (властиво їх бояри) від сього часу взяли в володіння доволі міцно, і вона, хоч сильно обкроена Лешком, сотворила їм тверду базу надалі.

Відси, від р. 1214—5, йде, отже, панування Романовичів на Волині. Участь в галицьких справах вони беруть тільки в ролі другорядній — помічників різних більших політичних фігур, що боролись за галицький стіл. Данило тримається головно кн. Мстислава Удатного, з донькою котрого оженився і готовивсь, очевидно, стати його наступником — здійснити свої отчинні права, не вважаючи на заходи його противників, які привели до того, що Мстислав віддав другу доньку за угорського королевича і йому відступив Галичину. Данило в сих роках при допомозі вірних бояр поволі виробляє свою особисту репутацію поміж «молодшими князями» і настільки успішно збирає волинські землі, що в момент смерті тестя (1228 р.) вони в переважній масі належали вже до нього і його брата, а по смерті Мстислава, вважаючи себе вповні свобідним в сій справі, він сміло розпочинає боротьбу за Галич.

Ся боротьба, запечатана щасливою битвою під Ярославом (1245) і пізнішою політичною кон'юктурою: признан-

¹ «Мы увѣрены, что какъ намъ разсказую, такъ и читателю внимающа, кружится голова при семъ смѣшеніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ» (Зубрицький, III, 101).

² Історія України, III, с. 17.

ням зверхності хана (1246), з одного боку, і наданням пайської корони Данилові (1247/8) — з другого, становить третій і останній період галицького мятежа. Подвійний протекторат — хана і папи нараз — скріпив політичну позицію Данила, його одіссея скінчилась. Темні сторони нової кон'юнктури дали себе знати пізніше, а поки що ситуація здавалась корисною, будуччина Галицько-волинської держави — певною і надійною. Аж Бурандаїв погром (1259) відкрив марність сих ілюзій і дав гірко відчутти всю небезпеку татарської зверхності.

Так групуються події з політичного, властиво, династичного становища, з котрого вони описані галицьким літописцем. Стилiстичний аналіз, до котрого ми перейдемо пізніше, показує, що вся історія, з виїмком кількох сторонніх вкладок, від смерті Романа аж до п'ятдесятих років писана одним пером, належить одному авторові. З другого боку, прочитуючи уважно, не тяжко переконатись, що перший, другий і навіть третій період її описані пізніше, ретроспективно. Я, насамперед, коротко вкажу сі прояви ретроспективності¹.

Оповідуючи, як малого Данила вивезено до Угорщини, потім як в Галичу наново засіли Ігоровичі (в році 1211), і король угорський хотів видати за нього свою доньку, літописець згадує, що ся Данилова наречена, видана за Людовіка гесенського, по смерті була признана святою: «юже нынѣ святу нарѣчають именовѣмъ Альжьбитѣ, преднее бо имя ей Кинека,— много бо послужи Богови по мужи своемъ, и святу нарѣчають». Шараневич свого часу вказав, що літописець досить наплутав тут, помішавши Людовіка гесенського з його батьком, а його жінку Єлисавету з якоюсь іншою королівною². Се ясно вказує, що ціла історія оповідається з доволі далекої перспективи. В кожнім разі, з того, що ся свята Єлисавета, про котру пише літописець, померла р. 1231, а канонізована 1234, виходить, що те літописне нині належить до часів ще пізніших — тридцятих або сорокових років.

В р. 1219 Данило оженився з донькою Мстислава галицького, Анною; літописець вчисляє при тім всіх синів,

¹ Хто хотів би слідити за сими замітками з текстом літопису перед очима для легшого перегляду, нехай виходить з хронологічної таблиці подій, поданих в моїй згаданій вище праці: там при відповідних роках з правого боку вказаний рік, під яким читається оповідання в Іпат. кодексі й сторінка вид. 1871 р. Маючи літописний рік, не тяжко знайти се оповідання і в інших виданнях.

² Див. про се в моїй «Історії», т. III, с. 26—7 і «Хронологія», с. 11, Шараневича «Hypatius-Chronik», с. 43 дд.

яких мав від неї Данило — п'ятьох таких, що вижили, він згадує поіменно, інших, що повмирили малими,— тільки сумарично. Тим способом знов-таки заходить він в тридцяті або й сорокові роки.

Розповідаючи про польський напад на Побужжя, що стався того ж 1219 року, згадує автор, що в погоні за ляхами, котрих відогнало Данилове військо, поліг з сього війська один лише Клим Христинич, і додає: «еґоже крестъ и доньнѣ стоить на Сухой Дорогви». Така замітка, що намогильний хрест «і досі стоїть», не може вказувати на 2—3 роки по події, тільки на якийсь пізніший час: писалось се, очевидно, теж після 1230 р.

Що події 1230-х років не були описані зараз по гарячим слідам, а теж пізніше, на се єсть теж досить виразні вказівки.

Оповідючи про литовські наїзди на волинські землі, в 1243—5 рр., літописець пригадує аналогічний епізод перед Чернігівською війною Данила, коли Данило сидів у Галичі, а Василько в Володимирі, і ятвяги напали на Побужжя, «еще Холму не поставлену бывъши Даниломъ». Обставини доволі ясно вказують, що се діялося в 1234 році, а літописець, описуючи тодішні події, очевидно, не одночасно з ними, а пізніше, не записав сього факту на своїм місці і тепер пригадав про нього, описуючи аналогічні події 1240-х років.

Подібне означення, що Холмської кріпості ще тоді не було, маємо в оповіданні про наїзд Конрада Мазовецького на Побужжя, що стався восени 1236 або весною 1237: «Кондратови же ставшу где нынѣ градъ Холмъ стоить». Значить і сей епізод був описаний не рівночасно, а пізніше.

Найбільше ж виразну вказівку на час, коли писався літопис, маємо в оповіданні про похід угрів під проводом «прегордого Філі» на Данила, що стався приблизно літом 1221 р. В сім інтереснім оповіданні, котре нижче наведемо в цілості, літописець, описуючи гордовиті похвалки сього угорського воеводи, зазначає: «Богу же того не терпящу, во ино время убьенъ бысть Даниломъ Романовичемъ древле прегордый Филя». Сталось се на полі битви під Ярославом, 1245 р., коли сей «прегордый Филя» ще раз попав в руки Данила, і сим разом той його велів убити. З огляду, що ся замітка доволі органічно зв'язана з цілим оповіданням про 1221 р., виходить, що воно написане не раніше 1245 р.

Таким чином, цілий ряд вказівок на протязі тої частини літопису, яка описує події від смерті Романа до татарського погрому, показує ясно, що він писався з пізнішої історичної перспективи. Може, деякі з сих вказівок можна взяти

під сумнів, чи вони не попали при пізніших додатках, подібно як каталог володимирських єпископів під 1223 р. Але, в кожному разі, всіх їх не можна відвести як такі вказівки, а вони цілком відповідають тому загальному характерові, яке має оповідання перед 1240-ими роками і після них.

До 1240-х рр., не вважаючи на доволі численні яскраві й мальовничі епізоди, оповідання має загалом, як я вже зазначив, не прозорий, збитий, так би сказати, спішний характер, і через те оповідання дуже неясне, хаотичне, так що тільки за поміччю інших джерел в нім можна орієнтуватись. Напр., в історії подій по смерті Романа зовсім пропущено другий похід Ольговичів на Галич, порозуміння угорського короля з Лешком в справі Романової спадщини, переговори з Ярославом суздальським, котрого рішено було насадити в Галичі, правдоподібно, як провізора галицького стола на час малолітності Романовичів. Їх утечу з Галича до Володимира пересунено на пізніший час, аж потім коли Галичане закликали Ігоревичів. Весь сей, незвичайно важний для історії Галичини і Романової династії момент представлено настільки хаотично і баламутно, що тільки за поміччю витягів з Київського літопису, захованих в Суздальській збірці і пізніших компіляціях (Воскресенській та ін.), можна зорієнтуватися в розвою подій¹. Видимо, пишучи сорок літ пізніше, літописець не дуже то розбирався в подіях і навіть не добре освітлював тодішнє становище Романової родини. Напр., не знаючи, що порозуміння між угорським королем і Лешком сталось уже під час другого походу Ольговичів на Галич («король омиривъ Ляхы поиде за горы», каже Суздальський літопис), він представляє утечу Романової родини від Ігоревичів до Лешка як крок ризиковний, трохи не позпучливий, і вважає се особливою ласкою божою, що Лешко не спом'янув старої ворожнечі до Романа і прийняв його родину ласкаво. Такі помилки в освітленні навіть становища Романової родини — себто того, що становить властиву тему оповідання, можна пояснити тільки тим, що автор не стояв до Романової родини близько в сих часах, правдоподібно, не був сучасником сих подій, а писав з чужих слів і оповідань².

Не диво, що й хронологічна перспектива представлялась йому в сій часті доволі неясно. Він пише: «долгу времени минувшую» про усобицю, яка зайшла між Ігоревичами після того, як вони засіли в Романовій спадщині, хоча розвій по-

¹ Їх представлення в III т. «Історії», с. 19 і дд.; там вказані різні неправдоподібності оповідання Галицького літопису.

² Про різні інші недоречності, які можна толкувати простим пошуванням тексту, див. там же, с. 510—1.

дій зовсім не вказує на довшу перерву; «в таже лѣта» виїзд Данила з Польщі на Угорщину стався слідом таки по його приїзді до Польщі» і т. д.¹

Про побут малого Данила на угорськiм дворi i полiтичнi плани короля Андрiя в зв'язку з тим оповiдання таке баламутне, що за недостатчею такого помiчного джерела, яке ми маємо в iнших випадках в фрагментах Киiвського лiтопису, не можливо того навиi розплутати добре.

В iсторiї тодiшньої галицької усобицi на ґрунті, в Галичинi, теж єсть виразнi прогалини (напр., пропущено спровадження боярами Ростислава Рюриковича, що вигнав Романа Iгоровича з Галича, а потiм був знову ним вигнаний, р. 1210). Але особливо впадає в око, що такий трагiчний епiзод, єдиний в iсторiї України, як повiшення галицькими боярами Iгоровичiв, в вереснi 1211 р., переданий буквально двома словами, як се може бути хiба в якихось реєстрах наглих судiв: «Угромъ хотящимъ ихъ вести королеви, Галичаномъ же молящимся имъ, да быша и повѣсили, мести ради, убѣжени же бывше Угре великими даръми, предани быша на повѣшение, мѣсяца сентября». Правда, що й кривава рiзня галицьких бояр, котрою Iгоровичi заробили собі сю розправу, оповiджена теж не бiльш колоритно й патетично.

Так же сухо, коротко, непрозоро, з пропущенням подiй i з дуже неясною хронологiчною перспективою, оповiдається друга серiя фактiв — Спiшська умова, вiдсунення Романовичiв вiд спадщини, розрив Лешка з кор. Андрiєм i заклик його до Мстислава, що кiлькама походами здобув собі галицький стiл. Спочатку в кiлькох реченнях збито масу важних фактiв, якi обiймають кiлька лiт. 1214—9. Потiм раптом наступає несорозмiрно широке оповiдання про кiлька мiсяцiв 1219 р., в котрiм збiглися спомини про першi активнi виступи молодого Данила: його перша промова, звернена до тестя Мстислава, пiсля оженення, й iнiцiатива походу на Лешка, по берестейську отчину. Кiлькаразове повторення «в таже лѣта», «времени минувши», «потом же» i т. д. робить враження чогось дуже довгого — i, мабуть, самому авторовi се все здавалось далеко довшим, нiж було в дiйсностi, а тим часом не було тут бiльше мiсця, як кiлькаканадцять мiсяцiв. Другий похiд Мстислава на Галич i його пiзнiший договiр з кор. Андрiєм пропущено зовсiм, за другорядними подiями, зв'язаними з Данилом (зносини з литовськими князями, воювання польських земель i т. д.). Про обiцянку Мстислава видати доньку за угорського коро-

¹ Хронологiя подiй, с. 9; Iсторiя, III, с. 23.

левича Андрія, дану ним при згаданій умові (факт для галицької політики і Данилових претензій на Галич незвичайно важний!), згадується принагідно потім, зовсім без зв'язку з подіями сих років¹. Через те знов-таки лише за поміччю інших джерел можемо орієнтуватись в сім оповіданні, як бачимо, дуже епізодичнім, при всіх претензіях на прагматизм.

Коли порівняти з сим викладом, доволі поверховним і сухим, за винятком окремих епізодів, те, що оповідається літописцем далі, по безпосереднім слідам подій, як свідком, а мабуть, і учасником,— різниця відчувається дуже ясно. Читаючи літопис скільки-небудь уважно, легко відчутти сей безпосередній пульс подій, їх психічні переживання в Даниловім оточенні, взагалі в тій дружинній верстві, яка зв'язувала свою долю з його долею. Се, власне, найкращі сторінки літопису, котрі нами будуть наведені далі: тріумфальний опис Ярославської битви, гіркі переживання Данилового пониження перед ханом в його подорожі до Орди, мальовничо описаний вдатний похід на ятвягів, похід на Шлезьк і Данилова коронація 1253 р. Слідом, на оповіданні про взяті Данилом дань з ятвягів (в р. 1255 приблизно), закінчується отсе оповідання, доповнене потім лише кількома приписками. Історія попалення Холма, що сталась десь при кінці того ж 1255 р., описана очевидно іншою рукою. Можна вагатися в означенні, що з тих записок, які лежать між сим двома характеристичними оповіданнями², треба вважати приписками галицького літописця (безсумнівна його приписка — се оповідання про поворот з Австрії на Русь Романа Даниловича). Але зовсім ясно, що оповідання про ятвязьку дань було закінченням історії галицького мятежа, котру взявсь описати наш літописець:

«Потім Данило послав Коснятина прізвиськом Положи-шила, щоб узяти з тих [ятвягів] дань. Коснятин, поїхавши, взяв з них дань: чорні кузи і біле сребро. І дав з дані ятвязької дар Сігневові воєводі [мавовецькому]³, на свідчення, аби знала вся земля Лядська, що ятвяги платили дань королеві Данилові, синові великого князя Романа. Після бо великого князя Романа ніхто з руських князів не воював їх, окрім його сина Данила. Богом дана йому була дань, і він посвідчив її Лядською землею, себто на пам'ять дітям своїм, показавши своє мужество [дане] від Бога. Як то премудрий Хронограф написав, що "добродіяння во віки святяться". Оповідвши про многі війни, написали ми й се про Романа. Треба було б написати поперед, але написалося на кінець».

¹ Див. Хронологію подій, с. 14 і дд.

² Іпат., с. 554, рядок 12 і 557, рядок 3, видання 1871.

³ Ятвяги, войовниче, але неорганізоване литовське плем'я, сильно давалися взяти сусідам. І в сім часі князі галицько-волянські, з одного боку, а князі мазовецькі — з другого, то на сніжку, то на перелізі, заходились їх приборкати і підбити.